

Havran vícekrát

14. března 2009

http://www.lidovky.cz/havran-vicokrat-0jf-/ln_noviny.asp?c=A090314_000095_ln_noviny_sko&klic=230546&mes=090314_0

Báseň Havran Edgara Allana Poea (1809–1849) neztratila od doby svého vzniku na působivosti, jak o tom svědčí i hojnost českých překladů: první vznikl před sto čtyřiceti lety, zatím poslední vloni. Zdroj účinku básně však zůstává záhadou, stejně jako ebenový pták, který v ní už navždy musí krákorat.

Roční dobou této scény/ prosinec byl zablácený... Poe napsal Havrana někdy na přelomu let 1844 a 1845. Při prvním pokusu o publikaci neuspěl: jeho přítel Graham, redaktor časopisu Graham's Magazine, báseň odmítl a místo honoráře poslal almužnu patnácti dolarů. V únoru 1845 ale báseň koupila hned dvě periodika, a tím se započal Havranův hvězdný let. O rok později bylo jasné, že báseň slaví fenomenální úspěch, a Poe se jej rozhodl zúročit esejem Filozofie básnické skladby. V něm na příkladu Havrana dokládá, jak se dělá poezie. Podrobně líčí „pracovní proces“, jímž báseň údajně vznikla: nikoliv inspirací či v záchvatu básnického šílenství, ale jako výsledek chladné, racionální úvahy. Básník je experimentální konstruktér básnického stroje, jenž má ve čtenáři vyvolat předem stanovený účinek. Za pravý či nejvyšší účinek poezie Poe prohlašuje mocný a nedílný prožitek krásy. Z toho pak „logicky“ krok za krokem odvozuje, způsobem upomínajícím na dedukce detektivů v jeho povídkách, jaká mají být soukolí stroje a jak by do sebe měla zapadat: od délky básně přes její metrické a rýmové schéma až po námět a motivy.

Filozofie básnické skladby je směsicí vhledu a mystifikace. Jako popis vzniku Havrana – postupem „přesným a důsledným jako matematický důkaz“ – zní místy až komicky nepravděpodobně. Zvláště když víme, že ve skutečnosti Havranovi předcházelo tápání, jemuž šťastná náhoda a intuice vládly neméně než kalkulace.

Formální a významovou osou básně je spojení jména zesnulé hrdinky, Lenore, s ozvěnou v havranově zlopověstném a obtížně přeložitelném zakrákání „nevermore“. Bezprostřední předchůdkyní Havrana byla mnohokrát přepracovaná báseň Lenore (1843–1849), v níž se obě slova poprvé rýmují. Ovšem ani tam stopa nekončí. Nechme stranou, čím vším se snad Poe při kompozici Havrana inspiroval, a zmiňme jen nejpravděpodobnější zdroj klíčového sprážení božské „Lenór“ a truchlivého „nevrmór“: zapomenutou báseň Lesní útočiště (Forest Sanctuary) anglické básnířky Felicie Hemansové (1793–1835). Že by Filozofie nebyla než žert? A co když je spíš prvním z mnoha pokusů rozluštit záhadu hluboké působivosti jedné dost strašné básně?

Jak rozkrákat Havrana

„Byla půlnoc, vítr běsnil, a já nad knihami tesknil./ hlavu ztěžklou z divných svazků plných promarněných rad.“ Poeův esej spíš než tvorbu básně vystihuje prožitek spojený s jejím překládáním. V jeho jádru je pocit nevyhnutelnosti. Ten se překladatele zmocní, jakmile zvolí ten či onen převod refrénu „nevermore“ a variant, jež ho předznamenávají v prvních sedmi strofách. Od této volby jako by se další kroky odvozovaly se železnou nutností. Znění

„refrénu“ předurčuje, jaká slova se mohou či nemohou objevit v klíčových pozicích, na konci druhého, čtvrtého a pátého verše, ve všech osmnácti strofách. Nutnost opakovat četná slova, půlverše či celé verše pole možností dále zužuje.

Čím dál překladatel pokročil, čím důsledněji dodržuje metrické a rýmové schéma, tím víc ho kazajka básně svírá. Příznakem jsou bezděčné shody jinak na sobě nezávislých překladů: například výskyt „chlada“, „hranic“, „vrat“, „tisíců“ a „svící“ – slov, jež u Poea nenajdeme. Banálnější důsledkem jsou násilnosti páchané na básni i na češtině: inverzní slovosled („pojď hádat mně“), nezvyklé tvarosloví, nedokonalé rýmy (statečného–zakletého–děsivého) a jiné hrůzy, jako Nezvalovo „Ach, již při vzpomínce blednu!/ Myslím, že to bylo v lednu...“.

Čeští překladatelé se ale pocitu marnosti svého počínání v poeovském domě hrůzy bez hranic („kde dlím sklíčen, ne však zničen“) úspěšně brání. V současnosti máme k ruce téměř dvě desítky Havranů, od první české verze Vratislava Kazimíra Šembery z roku 1869 až po nejnovější, oboujazyčné, ilustrované vydání překladu Tomáše Jacka, který před havranem dal přednost krkavci. Z knižních vydání zmiňme odeonský soubor šestnácti překladů, uvozených studií Aloise Bejblíka, a reedici nejznámějšího českého Havrana od Vítězslava Nezvala ve výboru Havran a jiné básně (naposledy 2008). Různorodost překladů dokládají vyzkoušené varianty havraního či krkavčího nevermore. Česky již prorocký pták krákal nevermore, nikdy víc, nikdy již, nikterak, nikdykrát, jedenkrát, víckrát ne, nikdá ne, nadarmo, ztraceno, vrátit čas, marnost-zmar, marný blud, marno vše a marno přát. (Když nepočítáme havrana Josefa Váchala, jehož vytečkované zakrákání se rýmuje se slovy smrt a hrd).

Hojnost překladů svědčí o jistém paradoxu. Báseň se kupodivu překládá relativně snadno, například ve srovnání se Shakespearovými sonety (překlad sonetu o čtrnácti verších nezřídka zabere víc času a energie než překlad všech sto osmi veršů Havrana). Svěrací kazajka básně jako zázrakem povolí, když si překladatel uvědomí, že pokud zachová strofickou formu a vhodně „upíchně“ hrstku klíčových slov, pak na tom, čím „vyplní“ zbylé mezery, příliš nezáleží.

Navzdory bohatství přívlastků a přirovnání je významová hloubka Havrana pouhopouhé zdání: vše podstatné je v něm „na povrchu“. Řadu významů lze změnit či překroutit (viz tradičně překrucovaný první půlverš pátého verše patnácté strofy, anebo proměnlivý odstín sametu), aniž by se účinek básně narušil. Nevěříte? Čtete dál.

Kdo se bojí havrana

„Závěs z hedvábí se vlnil, šelest nachu dál mě plnil/ strachem – hrůzou, jaké bych se kdysi nebál smát.“ V jedné epizodě seriálu Simpsonovi si Homerovy děti čtou Havrana o Halloweenu místo pohádky na dobrou noc. „Není to dost hrůzostrašný ani jako poezie,“ říká zklamaný Bart sestře Líze. „Uvědom si, že to napsal v roce 1845,“ na to Líza, „tehdy prostě bylo mnohem snazší lidi postrašit“ –, načež jdou děti klidně spát. Jen otec Homer, tajně naslouchající za dveřmi, se klepe strachy při pohledu na havrana (krkavce?) sedícího na větvi za oknem ložnice a manželku přesvědčuje, aby protentokrát spali s rozsvícenou lampičkou.

Na simpsonovském výkladu upoutá zaprvé, že předpokládaný účinek básně (hrůza a strach) se míjí s účinkem zamýšleným, jak jej Poe popisuje ve Filozofii: s prožitkem melancholické krásy, jež se má v básni zhmotnit v závěrečné proměně ptáka v symbol nikdy nekončícího oplakávání zemřelé milované (poslední dvě strofy). Za druhé není tento „hrůzostrašný“

výklad (ani v překladech) výjimka, ale pravidlo. A za třetí, výjimkou není ani Bartovo zklamání z básně (pokud budeme upřímní).

Havran dává do chodu hřmotnou mašinerii divadelních efektů. Po formální stránce jsou to trochejský spád verše, obsesivní rýmování (koncové a vnitřní rýmy) a opakování, hojná aliterace. Po významové stránce jsou to různé atmosférické efekty (skučení větru a bouře, záhadné zvuky a vůně, uhasínající oheň a plíživé stíny), hororové rekvizity (divné staré knihy, vlnící se záclony, nachový samet), vypočítávané kontrasty (černá–bílá, nebe–peklo) a melodramatické výlevy (strofy patnáct a šestnáct), kolísající mezi proklínáním a žadoněním. To vše vzbuzuje očekávání převratné události, jež básně nikterak nenaplní. Čtenář semletý Havranem mívá pocit, buď že vše bylo jen mnoho povyku pro nic, anebo že mu cosi podstatného muselo uniknout. Co se tu nestalo, a mělo se stát?

Seance měly též charakter divadelního představení. Začínalo rozpoutáním strašidelných efektů, jimiž o sobě dával vědět duch zemřelého, a končilo katarzí podobnou Poeovu prožitku usazené krásy – na jehož opravdovosti nic nezměnilo ani následné rozsvícení světel či odhalení média jako „pouhé“ podvodnice. Cílem seance nebylo lidi postrašit ani rozplakat, ale právě navodit proměnu od nekonečných slz truchlení k „srdeční zástavě“ z hrůzného nadpřirozena a od hrůzy z nadpřirozena zpět k slzám, tentokrát však slzám úlevným, jimiž by se truchlení završilo (aspoň načas, do další seance).

Navždy ztraceno

„Moje duše z toho stínu, ze stínu, co na ni pad’./ nevstane již – nikdykrát!“ Poeova básně se od seance v kritickém bodě liší. Namísto „pozdního hosta“ – navrátilší se Leonory – přihopká k vypravěči havran, jehož krákorání znamená vše a neznámá nic. Namísto útěchy z posmrtného života a naděje na budoucí setkání se zemřelou milovanou nastupuje sadomasochistické „nikdy víc“. Trauma se opakováním neléčí, ale umocňuje. Truchlení se slastně protahuje donekonečna, za hedvábným závěsem si tiše mne ruce Freud. V čem je podstata účinku Havrana, čemu tu Poe říká krása? Anebo jinak: čím básně na Homera Simpsona přece jen zapůsobila? Co je to, co nám uniklo – co jsme navždy ztratili, jako vypravěč svou Leonoru –, a co se nám připomíná z větve za okny ložnice?

Na tuto otázku neexistuje jediná odpověď, ale jen mnoho různých odpovědí, jež včítají do básně hloubku, tak jako vypravěč včítá smysl do havranova nikdykrát. Pátráme po hlubším významu někde „pod povrchem“, v nevědomí básně: ve slabikách, jež musí být vypuštěny z tříslabičných slov, aby se při přednesu dodrželo metrum; ve fraktálním rozložení slova Lenore (jež z překladů mizí); v historickém kontextu, který má být „černým svědomím“ básně. Havran je čten jako neurotický příznak potlačené touhy. Tou může být touha bílého otrokáře po černé otrokyni, kompenzovaná jižanským ideálem bělostného ženství, laděným do fetišu (peří, samet). Anebo jí může být touha bílého otrokáře po černém otroku: vždyť havran zastupující Leonoru je znepokojivě oboupohlavní („pán či paní“). Že žádné z vysvětlení neuspokojuje? Tak to bude třeba jít dál, do větší hloubky...

Čtenářský prožitek Havrana na konci dvacátého a na začátku jedenadvacátého století, aspoň pokud to lze vyčíst z kritických komentářů, má překvapivě často podobu udiveného ohlédnutí. Hledáme cosi záhadného, co nám při četbě básně, v poeovském ohňostroji slov, muselo uniknout. Nejasně tušíme, že už to „sedí, stále sedí, nepohnutě na nás hledí“ za oknem a čeká na svou příležitost – na okamžik, kdy zhasneme lampičku. Otázka nezní, kdo se dnes bojí

havrana. Nezní ani, po čem dnes toužíme tak silně, že se toho zároveň musíme bát. Ptejme se spíš: Proč – a čeho – se pořád ještě toužíme bát?

Na okno, na dveře

„Už už na mě přijít spaní, když tu slyším zaklepání,/ čísi tiché zaklepání, za dveřmi kdos musí stát.“ Bylo v roce 1845 opravdu snazší lidi postrašit? Poeův Havran byl sepsán v době těsně předcházející vzmachu amerického spiritistického hnutí, jehož „vznik“ se tradičně datuje k 31. březnu 1848. Tehdy sestry Foxovy jakožto média vstoupily ve spojení s duchem zavražděného podomního obchodníka, jenž se ohlašoval všelijakým ťukáním a klepáním. Mezi Havranem a viktoriánskou spiritistickou seancí – zvláště tou, při níž se duch měl nejen ozvat, ale i zhmotnit –, je spřízněnost volbou. Návrat zhmotněné Leonory ze zászvětí, toť onen nebezpečný sen, jež si Poeův vypravěč nechává zdát!

Edgar Allan Poe Krkavec Přeložil Tomáš Jacko. Vydal Aleš Prstek, Praha 2008. 39 stran. Havran a jiné básně Přeložil Vítězslav Nezval. Vydalo nakladatelství Dokořán, 1. vydání Praha 2003, 2. vydání 2008. 87 stran. The Complete Tales and Poems Vydalo nakladatelství Castle Books, Edison (New Jersey) 2002. 824 strany. Havran: 16 českých překladů Editor Rudolf Havel. Vydalo nakladatelství Odeon, 1. vydání Praha 1985, 2. vydání 1990. 224 strany.

Edgar Allan Poe: The Raven „Prophet!“ said I, „thing of evil! – prophet still, if bird or devil! — Whether Tempter sent, or tempest tossed thee here ashore, Desolate, yet all undaunted, on this desert land enchanted — On this home by Horror haunted, – tell me truly, I implore — Is there – is there balm in Gilead? – tell me – tell me, I implore!“ Quoth the Raven, „Never more.“

Edgar Allan Poe: Krkavec „Ptáku nebo ďáble,“ řekl jsem, „snad jsi zlým, snad dobrým věštcem, ať tě seslal Pokušitel, ať mi tě smršť vrhla vstříc, samotáře statečného – se mnou, do kraje zakletého, se mnou, do domu děsivého – teď mi musíš pravdu říct. Najdu – najdu v ráji balzám? To mi musíš, musíš říct!“ Krkavec dělá: „Nikdy víc.“

Překlad 15. sloky Tomáš Jacko, 2008, ilustrace John Tenniel (1858) / Profimedia.cz

V jedné epizodě seriálu Simpsonovi si Homerovy děti čtou Havrana o Halloweenu místo pohádky na dobrou noc. „Není to dost hrůznostrašný ani jako poezie,“ říká zklamaný Bart sestře Líze. „Uvědom si, že to napsal v roce 1845,“ na to Líza, „tehdy prostě bylo mnohem snazší lidi postrašit, it.“

O autorovi | Alena Dvořáková, anglistka Autorka je anglistka a překladatelka

Alena Dvořáková